

УДК 343.222.4:279“1845”

В.В. НАГОРНИЙ, канд. іст. наук, доц.,
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

«УЛОЖЕННЯ ПРО ПОКАРАННЯ КРИМІНАЛЬНІ ТА ВИПРАВНІ» 1845 РОКУ В КОНТЕКСТІ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ДІЯНЬ ПОСЛІДОВНИКІВ РЕЛІГІЙНИХ ТЕЧІЙ ПРАВОСЛАВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Ключові слова: уложення, кримінальна відповідальність, криміналізація, секти, розкол, Російська православна церква, вихід з православної віри

Сучасний етап української історії позначений нестабільністю суспільно-політичного життя держави, наслідком чого спостерігається зниження темпів економічного розвитку, проблеми соціального забезпечення населення. У такий складний період, коли українська нація злагоджено й згуртовано торує свій шлях у XXI столітті, на перший план виходять проблеми духовної історії нашого народу, зокрема, релігійний фактор. Багатоманіття релігійного життя сьогодні уможливилось завдяки демократичним перетворенням, однак вивчення окремих сторінок нашої історії в цьому руслі видається актуальною проблемою.

Розглядаючи це питання в історичній ретроспективі, вкажемо, що з кінця XVIII століття теренами Російської імперії почали розповсюджуватися релігійні течії православного походження: духобори, молокани, скопці, хлисти, старообрядницькі організації. Їхні послідовники не визнавали авторитет Російської православної церкви (далі за текстом – РПЦ), інститут священників, мали своїх духовних лідерів, догматичні та обрядові особливості, близькі до православної віри.

Проблема взаємовідносин РПЦ і російського самодержавства з нетрадиційними релігійними організаціями продовжує залишатися до кінця недослідженою сторінкою історії держави та права України. В різний час окремі її аспекти висвітлювали М. Варадінов, В. Ширяєв, М. Суворов, П. Музиченко, Д. Коріков, А. Дорська. Але слід констатувати, що в сучасній науці відсутнє комплексне дослідження нормативно-правової бази переслідування релігійної опозиції в Російській імперії, зокрема й «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 р.

За даними М. Варадінова, тільки в українських губерніях Російської імперії станом на 1826 р. мешкало близько 12 тис. adeptів нетрадиційних релігійних общин [1, с.76]. Тому важливою складовою урядового курсу російського самодержавства в релігійній сфері упродовж XIX століття стала боротьба із релігійним інакодумством на теренах Російської імперії. Ще з кінця XVIII ст. чимало указів імператора та урядових та міністерських постанов (багато з яких було таємними) стосувалися боротьби із «віровідступниками, еретиками, сектантами» (такі терміни вживалися у нормативно-правовому полі). Але в Російській імперії не було кодифікованого кримінального законодавства. Тому притягнення сектантів до юридичної відповідальності відбувалося на основі згаданих вище правових актів.

Лише в 1836 р. почали працювати над створенням Кримінального кодексу Російської імперії. 15 серпня 1845 р. дев'ятирічна кропітка робота була успішно завершена підписанням імператором Миколою I такого документу як «Уложення про покарання кримінальні та виправні». Це перший кодифікований акт у сфері російського кримінального права. Закон діяв на території в тому числі й українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Кілька слів про значення документу для розвитку імперського кримінального права. Уперше для карного законодавства Російської імперії було проведено поділ на загальну та спеціальну частини. В документі йшлося про формальне визначення поняття злочину

– діяння, заборонене законом під страхом покарання. Вказано було й на менш тяжкі протиправні дії. Проступок визначався як «порушення правил, призначених для охорони визначених законами прав громадської або особистої безпеки і користі». За ступенем тяжкості злочину було поділено на тяжкі, звичайні і проступки [2].

Загальновідомим є факт, що особлива частина кримінального закону будується за ступенем важливості охоронюваної сфери суспільних відносин. Особлива частина Уложення розпочиналася злочинами проти віри. Тобто, авторитет РПЦ та її монолітність були важливими об'єктами кримінально-правової охорони. В умовах формування в Російській імперії так званої тріади «православ'я – самодержавство – народність» за імператора Миколи I така увага до захисту церкви була цілком закономірною. Отож, перелік релігійних складів злочинів містився в розділі I «Злочини проти віри та постанов, що її захищають» – ст.ст.182–257. Розділ поділявся на такі глави:

Глава I – Про богохульство та осуд церкви.

Глава II – Про відступ від віри та постанов церкви.

Глава III – Про образу святих місць та церковного благочиння.

Глава IV. Про святотатство, розриття могил та пограбування мертвих тіл.

Глава V. Про неправдиву присягу [3].

Безпосередньо проти послідовників нетрадиційних православних організацій були спрямовані норми глави III «Про відступ від віри та постанов церкви» (ст.190–222).

Найбільш небезпечним злочином в Російській імперії, спрямованим проти православної церкви, протягом усього XIX століття вважалося спонукання до виходу із православ'я й перехід до інших релігійних течій, в першу чергу до організацій нетрадиційного спрямування.

За ст.190 уложення винний у спонуканні («совращенії») віруючого православної церкви до переходу в іншу віру карався позбавленням усіх станових прав і каторжними роботами від 8 до 10 років, різками та клеймуванням. Обтяжуючою обставиною

вчинення злочину було застосування насильства. У такому разі до попередніх санкцій долучали каторгу в копальнях терміном від 12 до 15 років [3, с.635].

«Совращенієм» могла визнаватися будь-яка дія винного, наслідком якої був вихід особи із православної віри в іншу. Вихід із християнства об'єктивно полягав у відмові відвідувати церкву, бути на сповіді, супроводжувався заявою відступника про перехід в іншу релігію й обрядом, що символізував приєднання до нової віри. Наприклад, для релігійної общини скопців таким обрядом було оскоплення (позбавлення чоловіків статевих залоз чи молочних залоз у жінок).

Небезпечність такого складу злочину підкреслювала й відсутність терміну давності. Винних у скоєнні «совращенія» православного могли притягнути до кримінальної відповідальності навіть через десятки років після вчинення злочину. Останній вважався закінченим з моменту настання суспільно-небезпечних наслідків – виходу православного із лона Російської православної церкви. Загальним об'єктом посягання були привілеї православної церкви, безпосереднім об'єктом злочину могла бути будь-яка дієздатна особа¹ [4, с.330].

Згідно зі статтею 191 уложення, особи, що вийшли з християнської віри в нехристиянську, відправлялися до єпархіального духовенства «для увещевання і вразумлення». «Совращеніє» православних з однієї «ересі» в іншу прирівнювалося за складом злочину до чародійства і каралося за статтею 1162, як злочин проти громадської безпеки тюремним ув'язненням строком від 2 до 6 років. Важливим є той факт, що в уложенні була відсутня заборона примусового приєднання до православної церкви чи іншої християнської конфесії. Відступнику від православної віри поверталися станові права лише в разі щирого каяття та повернення до православ'я [5, с.114].

Закон встановлював несприятливі наслід-

¹ За рішенням касаційного департаменту Сенату діти у віці до 14 років не розрізняли тонкощів догматики та обрядовості різних релігійних течій, а тому не могли бути об'єктами цього злочину.

ки й для осіб, які вийшли з православної церкви й приєдналися до інших християнських течій (юдаїзму, християнства західного зразка). Євреям суворо заборонялося навіть тримати в прислужі осіб православної сповідання. За вчинення таких дій до винних осіб могли засувувати штраф в 5 карбованців за кожний день перебування таких осіб чи позбавлення волі від трьох тижнів до трьох місяців. А за проживання з православними жіночої статі в одному будинку передбачався штраф від 100 до 200 карбованців (ст.ст.193–194 уложення). Якщо ж йшлося про спонукання православних в іншу християнську віру, то відповідно до ст.195 винного позбавляли станових прав, відправляли на поселення в Томську чи Тобольську губернію. Санкція також передбачала покарання різками та службу в арештантських ротах.

«Для увещевання і вразумлення» винних могли відправити до монастирів для проведення духовних бесід з представниками Російської православної церкви. На цей час їм заборонялося перебувати у своєму місці проживання, а в разі наявності малолітніх дітей, над ними тимчасово встановлювалася опіка (ст.196).

Ст.197 уложення передбачала санкції для осіб, які проповідями чи іншими активними діями будуть спонукати православних до переходу в інше християнське віровчення, «еретичну секту чи розкольницький толк». На перший раз їх карали позбавленням станових привілеїв і обмеженням волі в «гамівному будинку» від одного до двох років, на другий раз – позбавленням волі у фортеці терміном від 4 до 6 років, на третій раз позбавляли всіх станових прав і поселяли в Томську чи Тобольську губернію на термін від 1 до 2 років. Могли бути застосовані тілесні покарання, перебування в арештантських ротах від 2 до 4 років [6, с.27].

Батьки зобов'язані були приводити своїх дітей до православної церкви. У разі залучення їх до таїнств та обрядів іншого християнського вчення, батьки підлягали позбавленню волі на строк від 1 до 2 років. Діти передавалися під опіку родичів православної сповідання, а в разі відсутності таких –

іншим православним особам.

Закон передбачав кримінальну відповідальність не тільки за активні дії, спрямовані на розповсюдження неправославного вчення та залучення до нього послідовників Російської православної церкви, але і за бездіяльність. Так згідно ст.200 особа, яка знала, що його дружина (чоловік), діти чи інші члени сім'ї, мають намір вийти із православної віри і не вчинила жодних дій для припинення цього правопорушення, підлягала арешту від 3 днів до 3 місяців та церковному покаянню.

В уложенні були передбачені механізми, покликані мінімізувати вплив інших дозволених в Російській імперії християнських течій та їхніх представників на православний люд. Так, священнослужителям інших християнських релігійних общин під загрозою виселення на 6 місяців, позбавлення сану та встановлення контролю поліції суворо заборонялося допускати до церковних таїнств (сповіді, єлепомазання, причастя) осіб православної сповідання. Окремо передбачалася заборона представникам білого та чорного римсько-католицького духовенства мати в прислужі православних. За порушення норми винні притягувалися до штрафних санкцій по 10 карбованців за кожного православного.

Норми відділення II розглядуваної глави під назвою «Про ересі та розколи» (ст.ст.206–217) передбачали відповідальність за належність та розповсюдження віровчення нетрадиційних релігійних общин [3, с.635]. Тут знайшла відображення офіційна реакція державної влади періоду Миколи I – системна протидія будь-якому сектантському рухові незалежно від його характеру та цілей. Відмітимо, що законодавство розрізняло сектантські (еретичні) релігійні організації (духобори, молокани, хлисти, скопці та інші) й розкол чи старообрядництво, що виникло у лоні самої Російської православної церкви як опозиція до церковних реформ XVII століття. Сектантство вважалося украй небезпечним для церкви та держави, а розкол – суспільно шкідливим релігійним явищем. Це знайшло відбиток у церковному праві та санкціях карного законодавства.

Відповідно до ст.206, винного у розпо-

всюдженні сектантського віровчення позбавляли станових прав і засиляли на Закавказзя чи до Сибіру. У разі придатності за станом здоров'я релігійний вільнодумець відбував військову службу, але не мав права на відставку, тимчасові відпустки до повернення у православну віру. Відзначимо, що особи каралися за розповсюдження сектантських поглядів лише серед православних. Санкція не передбачала відповідальності за поширення «ересей та розколів» серед іновірців. Покарання за цією правовою нормою – безстрокове, до повернення сектанта в православну віру. За образу сектантом православної церкви до винного могли застосувати довічне заслання, у той час як згідно зі статтею 229 уложення іновірців за цей злочин ув'язнювали строком до 1 року [3, с.636].

Поняття «розповсюдження розколу» неоднозначно тлумачилося в теорії та практиці кримінального права. Конкуренція є навіть в самому уложенні. Спочатку під розповсюдженням законодавець розуміє «совращеніє» в розкол, але таке тлумачення суперечить статті 207, яка вказує на те, що сектанти несуть кримінальну відповідальність за розповсюдження своєї «ересі» і «совращеніє» в неї інших. Тому Сенат у 1872 р. роз'яснив: під розповсюдженням слід розуміти перехід потерпілого у секту, «совращеніє» необхідно тлумачити як спробу такого переходу особи в секту, яке повинно бути кримінально караним діянням лише щодо поширення особливо шкідливих сект. Відзначимо, що для позначення одного і того ж складу злочину законодавець вживає три терміни: «отвлеченіє» (ст.190), «совращеніє» (ст.195), «распространеніє» (ст.207). Це можна пояснити прагненням творців правових норм підкреслити різний ступінь суспільної небезпеки цього діяння залежно від віросповідання [4, с.331].

Релігійні дисиденти постійно переслідувалися органами державної влади. Тому свої погляди вони старанно приховували, часто маскувалися під православних: відвідували православні храми, залучалися до таїнств церкви з метою уникнення юридичної відповідальності. Тому ст.208 уложення передбачала, що послідовники особливо шкідливих

сект², у тому числі й скопці, які приховують свою належність до секти і припишуться до міського стану, підлягають засланням на поселення в Закавказький край чи на військову службу в Кавказький корпус. Це саме стосувалося сектантів, які будуть обрані на виборні посади [7, с.198].

Спрямованими на протидію поширенню релігійної общини скопців були ст.ст.210–211. Вони передбачали, що в разі насильного залучення до секти, винний карався позбавленням станових прав і засланням на каторгу в копальні строком від 12 до 15 років. Безпосередньо скопців позбавляли станових прав і засиляли на каторгу на заводи від 4 до 6 років, клеймували [3, с.637]. Кастрація, яка проводилася з умислом, але не з релігійною метою, каралася за статтею 1948 уложення як нанесення тяжких тілесних ушкоджень. За відсутності релігійної мети чи наміру ухилитися від військової служби (наприклад, для співака, який хотів зберегти високий голос) юридична відповідальність не наступала. Злочин вважався закінченим і у випадку, коли операція оскоплення не була закінчена чи пройшла невдало [4, с.331]. Відповідно до постанови Комітету міністрів від 18.04.1847 р. оскоплений звільнявся від кримінальної відповідальності, якщо в ході слідства щиро розкаювався і вказував на ініціаторів оскоплення. Цим актом було встановлено презумпцію винуватості господаря скопця, у якого знаходили робітника-скопця без спеціальної помітки в паспорті [8, с.115].

Імператорським указом від 10.06.1850 р. (таємним, не опублікованим) відповідальність скопців за статтями 207, 210 та 211 уложення була збільшена таким чином. Винні в оскопленні себе та належності до релігійних общин скопців каралися позбавленням усіх прав стану і засланням на каторгу на Аландські острови строком від 8 до 12

² Для диференціації кримінальної відповідальності та урядових заходів релігійні общини в імперському законодавстві та працях богословів класифікували за ступенем шкідливості для суспільства та держави. Критерії «шкідливості» змінювалися упродовж XIX ст. Найбільш шкідливими вважалися скопці, які провагували операції зі статевими органами.

років. Нездатних до фізичної роботи та жінок засиляли на поселення до Сибіру в Турханський край (нині північна частина Красноярського краю Російської Федерації). Духовні лідери скопців та активісти секти підлягали каторзі в копальнях строком від 15 до 20 років, а у випадку застосування насилля – безстроково [9, с.431–432].

Аналіз статей 206, 207 і 212 уложення дозволяє зробити висновок, що законодавець розрізняв три різновиди сект, щоправда поняття яких у правових нормах не розкриває: 1) уже відколоті від православної церкви (старообрядці); 2) особливо шкідливі; 3) ересі, поєднані «з бузувірством і фанатичним посяганням на життя чи з аморальними діями» [3, с.642].

Значимість першого виду релігійних організацій пояснюється тим, що старообрядництво продовжувало бути шкідливим для офіційного православ'я. У ст.207 уложення визначений список особливо шкідливих сект: духоборці, іконоборці, молокани та ін. Перераховані релігійні общини набули особливого поширення на українських землях у зв'язку з ліберальною релігійною політикою Олександра І. Стаття 212 передбачала відповідальність за сам факт належності до «ересей, поєднаних з нелюдським бузувірством і фанатичним посяганням на життя, чи з аморальними діями» (скопці) [3, с.643]. У рішенні Сенату 1895 р. № 34 йшлося про те, що належність до таких громад є караною не тому, що суперечить християнській етиці, а тому, що вона несумісна з нормами будь-якої суспільної моралі і посягає на життя людини [7, с.2].

Стаття 213 передбачала, що особи, які повернуться в лоно православної віри на попереднє місце проживання, а потім знову сповідатимуть сектантське віровчення, засилаються до Сибіру безстроково. Як бачимо, законодавець з особливою жорсткістю карав факт рецидиву релігійних злочинів [3, с.644].

Системне значення уложення 1845 р. виявилось в тому, що воно, як відзначає Б. Миронов, чітко розділило релігійні організації: 1) православ'я, 2) інші християнські релігії, 3) ересі та розколи, 4) нехристиянські релігії

[10, с. 20]. Заборона на поширення ідеології неправославних релігійних конфесій і громад, визнаних законом або тільки адміністративно терпимих (як, наприклад, старообрядці або деякі сектанти), був обґрунтований нормами діючого законодавства. У його основі лежав церковний світогляд, відповідно до якого вибір єдиної широї віри – православ'я, може бути зроблений один раз і все наступне релігійне життя може здійснюватися тільки в стінах церкви. Вихід із «істинної віри» означав прийняття омани у вигляді чужої віри, ересі [11, с.55].

Таким чином, варто підсумувати таке. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року визначило перелік релігійних складів злочинів й застосовувалося для захисту авторитету та монолітності РПЦ. У різних редакціях воно слугувало юридичною підставою для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які виходили із православної віри чи спонукали до такого виходу аж до початку ХХ ст.

Як покарання до послідовників нетрадиційних релігійних організацій застосовувалися такі санкції: позбавлення усіх прав стану і заслання на окраїни держави (Закавказький край, віддалені місця Сибіру) окремо від інших поселенців. З одного боку, це свідчить про прагнення ізолювати представників цих релігійних общин, а з іншого – з їхньою допомогою освоїти окраїни імперії.

Каторжними роботами каралось застосування насилля як кваліфікуюча обставина розглядуваного нами злочину. За розповсюдження еретичних ідей як додаткові могли бути призначені тілесні покарання. Таким чином, у системі покарань, передбачених уложенням, поєднувалися кримінальні, виправні, церковні, тілесні, майнові, цивільно-правові покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варадинов Н. История Министерства Внутренних дел / Н. Варадинов – Т. 8. : История распоряжений по расколу. – СПб., 1863. – С. 76.
2. Історія держави і права України : навч.

посіб. / П. П. Музиченко. – 6-е вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2007. – 471 с.

3. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1846. – Т. XX. Отделение I. – С. 628–644.

4. Ширяев В. Н. Религиозные преступления (историко-догматические очерки) / В. Н. Ширяев. – Ярославль, 1909. – С. 330–331.

5. Кориков Д. Г. Государство, церковь и сектантство в России во второй половине XIX – начале XX вв. : на примере Южного Урала и Приуралья: дис. ... кандидата ист. наук : 07.00.02 / Даниил Геннадьевич Кориков ; Юж.-Ур. гос. ун-т. – Челябинск, 2011. – 226 с.

6. Суворов Н. Курс канонического права : в 2 т. Т. 2 / Н. Суворов. – Ярославль, 1890. –

489 с.

7. Чернявский А. Религиозные преступления (из лекций Н. С. Таганцева) / А. Чернявский. – СПб. : Изд. Академии наук, 1905.

8. Цыпин В. А. Церковное право / В. А. Цыпин. – 2-е изд. – М. : Изд-во МФТИ, 1996. – 442 с.

9. Собрание постановлений по части раскола. Постановления Министерства внутренних дел. Т. 1. – Лондон, 1863.

10. Дружинин В. Духоборы / В. Дружинин. – Л., 1930. – 96 с.

11. Дорская А. А. Церковное и уголовное право Российской империи: Проблемы взаимодействия и взаимовлияния / А. А. Дорская // История государства и права. – 2005. – № 3. – С. 55–58.

Нагорний В. В. «Уложения про покарання кримінальні та виправні» 1845 року в контексті криміналізації діянь послідовників релігійних течій православного походження / В. В. Нагорний // Форум права. – 2016. – № 2. – С. 124–129 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_2_20.pdf

Розглянуто значення кримінального кодексу Російської імперії середини XIX століття – Уложения про покарання кримінальні та виправні 1845 р. – у переслідуванні послідовників релігійних течій православного походження. Визначено основні склади злочинів, за які сектантів притягували до карної відповідальності, проаналізовано їхню об'єктивну та суб'єктивну складову, передбачені уложенням санкції до релігійних злочинців.

Нагорный В.В. «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» в 1845 году в контексте криминализации деяний последователей религиозных течений православного происхождения

Рассмотрено значение уголовного кодекса Российской империи середины XIX века – Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 – в преследовании последователей религиозных течений православного происхождения. Определены основные составы преступлений, за которые сектантов привлекали к уголовной ответственности, проанализированы их объективная и субъективная составляющая, предусмотренные уложением санкции к религиозным преступникам.

Nagorny V.V. «Penal Code Penal and Correctional» in 1845 in the Context of Criminalizing Acts Followers of Religious Movements Orthodox Origin

It was considered the Criminal Code of the Russian Empire, the value of the middle of the XIX century – the Penal Code and Criminal Corrections 1845 – in the persecution of the followers of religious sects of Orthodox origin. The main offenses for which sectarian attracted to criminal liability, analyzed their objective and subjective component provided article of religious sanction offenders.